

Kategorizacija in stereotipiziranje ter njen pomen za kriminologijo

Katja Šugman*

Kategorizacija (razvrščanje v kategorije) je mehanizem, na podlagi katerega posameznik poenostavlja kompleksnost dražljajskega sveta, si ga s tem razlaga in pridobiva iluzijo stabilnosti. Kot dokazujejo raziskave na področju zaznave, gre za temeljni človeški kognitivni mehanizem, ki se mu ni moč izogniti. Za kriminologijo je posebej zanimiva socialna kategorizacija, saj zajema tudi socialne objekte, s čimer poveča vrednostni naboj kategorizacije; ta namreč zajema tudi vrednote določene družbe, to pa že vodi v stereotipiziranje. Stereotipi so niz prepričan in pričakovani, ki jih imamo glede posameznika, samo zato, ker pripada določeni skupini; navadno takšna mnenja deli cela kultura. Med številnimi učinki stereotipov sta za kriminologijo najbolj pomembna napaka pripisovanja in mehanizem vzdrževanja določene situacije (*status quo*). Ker imamo na tem področju neprestano opravka z depriviligiranimi torej stereotipiziranimi skupinami, oba mehanizma ključno vplivata na objektivnost sojenja in prispevata k sodnim napakam ali neprimernemu sankcioniranju. Stereotipi so zelo pomembni za pravo: tako na primer stereotip »kriminalca« bistveno prispeva k napačnim identifikacijam, stereotip o tem, da imajo neprivlačni posamezniki tudi neprijetne osebne lastnosti veča verjetnost obsodbe za takšne osumljence, na verjetnost obsodbe oz. višino sankcije pa pomembno vplivajo tudi rasni, nacionalni in spolni stereotipi.

Ključne besede: kategorizacija, stereotipi, kriminologija, predsodki, izrekanje sankcije

UDK: 343.9:168.2

Kategorizacija

Opredelitev kategorizacije

Vsako človeško bitje je vsak trenutek obdano s tako rekoč neskončnim številom najrazličnejših dražljajev. Čutila nam nenehno posredujejo informacije o zunanjem in notranjem svetu. Zunanost nas »bombardira« z nenehnim dotokom informacij, hkrati pa imamo človeška bitja še notranje mentalne mehanizme (npr. spomini, misli, notranji monolog), ki ta dotok dražljajev še povečujejo. V nenehnem dotoku dražljajev bi bili povsem zgubljeni, če ne bi imeli mehanizmov, ki nam pomagajo te dražljaje razvrščati, razumeti in jih narediti predvidljive. Temeljni kognitivni mehanizem, ki nam pomaga pri poenostavljanju in zmanjševanju zapletenosti ter mnogoterosti teh informacij je razvrščanje v skupine oz. kategorizacija.

Kategorizacija je proces, s katerim različne pojavnosti (predmete, pojave, ljudi, pojme...) po določenih kriterijih razvrstimo v skupine (kategorije). Tajfel in Forgas jo opredeljujeta kot »proces urejanja okolja v kategorije tj. razvrščanje oseb, predmetov in dogodkov v skupine, urejene po medsebojni podobnosti ali ekvivalentnosti glede na njihovo relevantnost za posameznikova dejanja, cilje in stališča.«

* Katja Šugman, doktorica pravnih znanosti, docentka na Pravni fakulteti v Ljubljani in raziskovalka na Inštitutu za kriminologijo, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana

(Tajfel, Forgas, 2000, p. 49). Kriteriji za razvrščanje so lahko številni; najpogostejši je podobnost, lahko pa razvrščamo tudi na podlagi funkcionalnosti, kavzalnosti ipd.¹

Do kategorizacije prihaja že pri zaznavi (percepciji) in prav na tem področju je bil proces kategoriziranje tudi najprej raziskan (Bruner, 1957).² Na področju zaznave so raziskovali predvsem t. i. zaznavo v kategorijah oz. kategorialno percepcijo (*categorical perception* CP).³ Gre za človekov mehanizem, s

¹ Tako na primer v kategorijo »stoli« razvrščamo predmete, na katerih sedimo, po podobnosti – vsi imajo določene skupne lastnosti (fotelj, kuhinjski stol, trinožnik, stol za taborjenje). Primer razvrščanja po funkcionalnosti bi bili predmeti, ki jih potrebujemo pri taborjenju. Nož, šotor in plinski kuharlik si med seboj niso podobni na videz; podobni pa so si po funkcionalnosti. V enem od poskusov so osebam pokazali v resničnosti neobstoječo žival, ki je imela nekaj vidnih značilnosti ptiča in nekaj značilnosti insekta, z nalogo, da jo uvrstijo bodisi v kategorijo »ptiči« ali »insekti«. V prvi različici poskusa so osebam rekli, da je do take živali prišlo zaradi ekološke katastrofe, kjer je prišlo do mutiranja nekaterih živalskih vrst. Večina ljudi je po taki razlagi neznano žival razvrstila med »insekte«. V drugi različici pa so ljudem rekli, da gre za posebno vrsto živali, ki gre skozi podobno naravno transformacijo kot je prehod metulja iz gosenice. V tem primeru je večina ocenjevalcev žival razvrstila med »ptiče«. Vidimo lahko, da je ključno vlogo pri kategorizaciji igrala kavzalnost. (Hampton, 2001, s. 14)

² Razlog je verjetno v tem, da so ta področja najlažje (objektivno) merljiva in da so raziskovalci lahko uporabili številne eksaktne znanstvene metode, ki sta jih razvili fiziologija oz. psihofiziologija.

³ Za zelo zanimiv, pa znanstveno zelo zapleten in težko razumljiv prikaz raziskav na tem področju priporočam knjigo S. Harnada, *Categorical Perception: the groundwork of cognition*.

katerim na področju zaznave dražljajev organiziramo v kategorije in jih doživljamo kot podobne, v nasprotju z nekaterimi drugimi dražljaji, ki jih doživljamo kot različne, čeprav v fizičnem svetu za to ni podlage. Zvok in svetloba nihata nepretrgano in zvezno; v njunem valovanju ni prav ničesar, kar bi na primer ločilo modro barvo od zelene ali ton C od tona Cis.⁴ V vseh navedenih primerih ljudje potegnemo v tem fizikalno enovitem in kontinuiranem spektru ločnice, ki označujejo meje med posameznimi kategorijami, čeprav jih tam »v resnici« ni.

Pomemben rezultat, ki ga ima ustvarjanje kategorij, je torej umetno ustvarjanje določene vrste razlik, ki jih v nekonceptualiziranem svetu ni.⁵ Zaradi različne konceptualizacije, ki ima za posledico tudi različno poimenovanje in dojetanje, razlikujemo med modro in zeleno barvo, čeprav te razlike v fizikalni resničnosti ni. Še več: v fizikalnem smislu je lahko razlika med valovnimi dolžinama dveh odtenkov barv, ki ju poimenujemo modra (npr. temno modra in svetlo modra) večja, kot je razlika med določenim odtenkom modre in zelene (npr. svetlo modra in turkizno zelena). Zato ker dva odtenka kategoriziramo v isto kategorijo (npr. modra), ju tudi dojemamo kot bližja oz. podobna. Tisti dve barvi, ki pa ju razvrščamo v različni kategoriji, pa dojemamo kot različni, čeprav sta si v »fizikalni resničnosti« lahko bližje. Z drugimi besedami: kategorizacija povzroči, da dojemamo enako velike fizične razlike med dvema dražljajema kot večje ali manjše odvisno od tega, ali pripadata isti kategoriji ali različnim kategorijama.⁶

Posledice kategorizacije

Kategorizacija ima za človekovo bivanje vsaj 4 pomembne posledice: (1) poenostavitev in sistematizacijo dražljajev; (2)

⁴ Tudi fizikalna podoba našega govora je zvezna: tako med zvoki »ba«, »da« in »ga« ni ločnice, pa kljub temu ljudje zaznavamo te zvoke kot različne in med seboj ločene.

⁵ Postavlja se seveda upravičeno vprašanje, če nekonceptualizirani svet sploh obstaja. Navadno si domišljamo, da je tam nekje zunaj »resnični« svet, ki ga mi samo odkrivamo. Takšno razumevanje je v veliki meri preseženo in zavedati se moramo, da je tudi t. i. »fizična resničnost« samo ena od konceptualizacij, čeprav naravoslovne znanosti izhajajo iz prepričanja, da z znanstvenimi metodami odkrivajo resničnost. Glej na primer dela R. Rortya.

⁶ Psihofiziki so se veliko ukvarjali z vprašanji, ali je takšen mehanizem pridobljen ali prirojen. Ugotovili so, da je zaznava v kategorijah lastna človeškemu zaznavnemu sistemu (pa tudi zaznavnemu sistemu vsaj nekaterih živali) in deluje že zelo zgodaj v človeškem razvoju, ne da bi bilo za to potrebno učenje (Eimas *et al.*, 1987). Res pa je, da učenje lahko pripomore k nastanku novih kategorij ali k boljšemu razlikovanju obstoječih. Človeški mladič pride na svet biološko opremljen s sposobnostjo prepoznavanja in kategoriziranja vseh informacij, ki so potrebne tako za fonetično kot vidno kategorizacijo. Izkušnje, ki jih dobi v materinem jeziku, pa mu pomagajo, da te sposobnosti vzdržuje in morda ojača tiste posebne kategorije, ki so potrebne v njegovem okolju.

razumevanje dražljajev; (3) stalnost (konstantnost); (4) predvidevanje (5) diferenciacijo in asimilacijo. Poenostavitev se odraža v redukciji najraznovrstnejših dražljajev na manjše število skupin. Dražljajev ne doživljamo več vsakega zase, temveč kot predstavnike določene kategorije, ki ji pripisujemo določene značilnosti. To nam pomaga, da določenega dražljaja ne doživljamo več kot enkratnega in samostojnega, temveč kot podobnega drugim dražljajem. S tem seveda zmanjšamo doživljanje kompleksnosti sveta. Prek kategorizacije dražljaje tudi razumevamo. Smisel kategoriziranja namreč ni samo v praznem površinskem razvrščanju, temveč v oblikovanju smiselnih, za življenje pomembnih kategorij, ki nam pomagajo svet razumeti.⁷

Stalnost oz. konstantnost se kaže v tem, da se po tem, ko neko kategorijo osvojimo, večja težnja, da to razumevanje ohranjamo, kot pa da ga spremenimo.⁸ Informacije, ki prihajajo do nas, bomo doživljali prek že obstoječih kategorij in jih bomo raje interpretirali tako, da bodo ustrezale našim kategorijam, kot pa da bi morali spreminjati kategorije. Hkrati smo ravno zaradi konstantnosti sposobni zelo različne slušne ali vidne dražljaje prepoznavati kot enake.⁹ Zelo pomembna posledica kategoriziranja je tudi oblikovanje sklepov in predvsem naše predvidevanje na podlagi razumevanja teh kategorij. Za predstavnika določene kategorije pričakujemo, da se bo obnašal v skladu s svojo klasifikacijo.¹⁰

Za socialne odnose najpomembnejši posledici kategorizacije pa sta procesa diferenciacije in asimilacije. Ravno značilnosti kategorizacije, da namreč poenostavijo komplek-

⁷ Tako smisel kategorij »strupeno« in »užitno« gotovo ni v sami sistemizaciji, temveč v tem, da si okolje razložimo v skladu z našo potrebo po hranjenju in da razumemo, kaj je za nas koristno in kaj ne. Velik del učenja je prav kategoriziranje. Učimo se kategorij, ki nam pomagajo razumeti svet okoli sebe, na primer: ekosistem, postmodernizem, parlamentarna demokracija, zaslišanje ipd.

⁸ Več truda ko vložimo v sprejemanje in razumevanje koncepta, težje ga spremenimo. »Ta, relativno enostaven poskus, verno odraža bistvo vsesplošnega človeškega problema: ko smo enkrat prišli do spoznanja – in smo na poti do tega spoznanja plačali precej visoko ceno v smislu anksioznosti in pričakovanja – naša investicija v to spoznanje postane tako velika, da raje izkrivimo realnost, da jo prilagodimo našim spoznanjem, kot pa da bi žrtvovali spoznanje.« Prav Watzlawick pa problematizira tudi samo realnost. (Watzlawick, 1976, s. 54.)

⁹ Tako lahko npr. različne načine izgovora črke »e« razumemo dosledno enako kot črko e.

¹⁰ To velja vse dokler se naše predvidevanje ne izkaže za napačno in naletimo na nov dražljaj, ki nas sili spremeniti naše kategorije. Ko so na nebu temni oblaki, ta pojav kategoriziramo kot verjetnost dežja in s seboj vzamemo dežnik. Od predstavnikov kategorij »pes« in »mačka« pričakujemo, da se med seboj preganjajo in so drug do drugega neprijazno razpoloženi. Ko se usedemo na avtobus, pričakujemo, da nas bo odpeljal tja, do koder smo kupili vozovnico. V večini primerov so naša predvidevanja pravilna in so zato naše kategorizacije smiselne in pravilne. Včasih pa kljub temnemu nebu ne dežuje, pes in mačka sta v prijateljskem sožitju, avtobus pa zavije na napačno pot (ali pa se mi vsedemo na napačen avtobus).

snost, tudi popačijo zaznavanje. V hipu, ko namreč pojavnost razdelimo v dve izključujoči se skupini, v prej enotno skupino »pojavnov« potegnemo ločnico na podlagi določenih opažanj in razmišljanj ter jo razdelimo na dve podskupini. Samo dejstvo kategorizacije ima namreč dve pomembni posledici: (1) precejevanje razlik med skupinama (diferenciacija); (2) podcenjevanje razlik znotraj skupine (asimilacija).¹¹

Če na primer vse predstavnike vrste *homo sapiens* razdelimo na dve skupini: moške in ženske, bomo že samo zaradi takšne razdelitve doživljali predstavnice ženske skupine kot med seboj bolj podobne, kot v resnici so, in enako – moško skupino mnogo bolj homogeno, kot v resnici je.¹² Hkrati se bo samo zaradi kategorizacije začelo zdeti, da so si predstavniki vsake od skupin med seboj bolj različni, kot so si v resnici. Samo zaradi kategorizacije bom torej začeli zanemarjati razlike med posameznimi člani določene skupine in povečevati razlike med člani različnih skupin.¹³ Pri tem je zanimivo, da ima enake učinke celo kategorizacija na dve nepomembni kategoriji, če smo le sami udeleženi v eni od njih. Tajfel in sodelavci so pokazali, da je preprosta pripadnost skupini, ki ne vsebuje nobenega drugega odnosa ali vedenja, zadostuje za vzpostavitev učinka kategorizacije (ki je podlaga za vedenje na podlagi predsodka). Na podlagi tega pojava imamo ljudje raje člane svoje skupine (pa čeprav je osnovana na popolnoma

¹¹ V klasičnem poskusu (Tajfel, Wilkes, 1963) v zvezi s tem učinkom kategorizacije so morale poskusne osebe ocenjevati dolžino osmih različnih črt, ki so se druga od druge razlikovale po dolžini; dolžina je naraščala od črte do črte konstantno. Poskusne osebe so razdelili v 3 skupine: prvi so prikazali krajše 4 črte, ki so imele oznako A, daljše 4 pa oznako B. Drugi skupini so prikazovali posamične črte z naključno razporeditvijo oznak A in B in tretji so jih prikazovali brez oznak A in B. Poskusne osebe v prvi skupini, ki so doživele predvidljive odnose med oznako in dolžino črte, so odstopajoče pretiravale pri ocenjevanju razlik med dolžinami črt v skupinah A in B. Z drugimi besedami: bistveno so precejevale razlike med dolžinami črt med skupinama A in B. Opaziti je bilo tudi blažjo tendenco po podcenjevanju razlik med dolžinami črt znotraj skupin A in B. Samo poimenovanje črt je torej povzročilo učinek kategorizacije – navidezno povečevanje razlik med skupinama in navidezno zmanjšanje razlik znotraj skupine. Številni poskusi so potrdili obstoj obeh učinkov klasifikacije tudi na področju socialne percepcije (Brown, 2004, s. 25-27).

¹² Tako se bodo začele abstraktne lastnosti »moških« generalizirati na vse predstavnike te skupine – moški bodo veljali za »močne«, »razumske«, »odločne«, »vodstvene« ipd., medtem ko bodo ženske »pasivne«, »čustvene«, »spremenljive« ipd. Hkrati pa bomo začeli ženske doživljati kot bolj različne od moških, kot so v resnici – razlika med skupinama se bo navidezno zdela večja. »Ženske« so čustvene, »moški« pa racionalni.

¹³ Dejstvo pa je, da so znotraj skupine »moški« tako močni kot šibki moški, tako razumski kot čustveni, odločni in omahljivi; katerikoli »moški« pa je lahko mnogo bolj čustven oziroma pasiven kot predstavnica skupine »ženska«. Znotraj kategorije torej obstajajo mnogo večji razponi določenih lastnosti, kot pa med skupinama »moški« in »ženske«.

arbitrarnih kriterijih). Pojav so imenovali minimalna skupinska paradigma (Tajfel et al. 1971, cit. po Brown, 2004, s. 28).¹⁴

Socialna kategorizacija

Navedena spoznanja nas logično vodijo do naslednje, posebne vrste kategorizacije – namreč do kategorizacije na socialnem področju. Socialna kategorizacija je namreč razvrščanje ljudi v različne skupine (kategorije). Socialna kategorizacija povzroči, da ljudi, ki jih srečujemo, ne doživljamo kot enkratnih, neponovljivih ter samosvojih osebnosti, pač pa jih doživljamo kot pripadnike neke skupine in jim pripisujemo značilnosti skupine, v katero jih razvrstimo.¹⁵ Ta proces poteka v precejšnji meri nezavedno in je vsakdanji, običajen človeški mehanizem.¹⁶

Socialna kategorizacija ima vse značilnosti kategorizacije, le da vsebuje tudi nekaj več kot »le« kognitivno razvrščanje predmetov, dogodkov ali ljudi v določene skupine/kategorije.

¹⁴ Poskusne osebe, ki se med seboj prej niso poznale in se tudi v tem poskusu niso srečale v živo, so razdelili v dve skupini glede na to, ali so jim bile bolj všeč slike Kleeja ali Kandinskega. S takim razdeljevanjem na dve skupini so poskušali odstraniti vse dejavnike, ki sicer nastopajo med skupinami (medsebojni osebni vpliv, skupinska struktura, odnos do drugih skupin ipd.). Nato so morale posamične poskusne osebe nagrajevati (razdeljevati denar) druge poskusne osebe v tem eksperimentu. Drugih oseb, kot rečeno, niso videli niti jih niso poznale – pred njimi so nastopale samo kot označbe s številkami. V primeru, ko nagrajevalci niso o teh osebah vedeli ničesar, so poskušali denar razporediti čim bolj pravično tj. enakomerno. Čim pa so poleg številke osebe, ki so ji morali dodeliti določeno vsoto denarja, imeli tudi oznako, katerega slikarja je imela raje, so dajali več denarja tistim, ki so izbrali istega slikarja kot oni sami. Poskus jasno pokaže, da celo povsem arbitrarna razdelitev na dve skupini povzroči učinke kategorizacije in delovanje v prid lastne skupine (Tajfel et al. 1971, cit. po Brown, 2004, s. 28). Poskus so ponovili več kot dvajsetkrat v različnih državah in dobili enake rezultate.

¹⁵ Če srečamo neznanega človeka, je za nas bistveno bolj naporno, če ga doživljamo kot popolni *unicum* in ga začnemo preučevati iz ničelne hipoteze. Mnogo enostavneje je, da ga hitro uvrstimo v naše določene že obstoječe kognitivne kategorije (npr. »Markov prijatelj«, »fizik«, »Štajerc«, »poslušal rock in se oblači v kavbojke«).

¹⁶ Poskus, v katerem so poskusnim osebam vrteli kratek film, na katerem so trije moški in tri ženske razpravljale o tem, kako bodo oglaševali predstavo, ki so jo pripravljali, je pokazal, da ljudje nezavedno in spontano kategoriziramo ljudi v socialne kategorije. Ko so morale poskusne osebe na koncu filma oceniti, katera oseba je podala kateri predlog v zvezi z oglaševanjem, so se v veliki meri motile. To, kar je zanimivo pa je, da so se motile sistematično. Izjave moških so v veliki meri zamenjevali z izjavami ostalih moških in izjave ženske med sabo; v mnogo manjši meri pa so pripisali izjave moškim ženskam in obratno. Spontano in nezavedno so torej osebe v filmu razvrstili v dve kategoriji glede na njihov spol – izvedli so torej socialno kategorizacijo, čeprav niti tema razpravljanja niti kakovost argumentov nista imeli nikakršne zveze s spolom (Taylor, et al., 1978).

Osnova za kategoriziranje so namreč vrednote ter sodbe v določeni kulturi (Tajfel, Forgas, 2000). Za socialno kategorizacijo so torej značilne sodbe v povezavi z določenim človekom ali skupino ljudi; ob njih ne ostajamo vrednostno nevtralni, temveč nas angažirajo vrednostno in čustveno. Hkrati pa je socialna kategorizacija vsakodnevni proces, ki je jedro vsakodnevnega »zdravorazumskega« mišljenja in razumevanja. Gre za mehanizem, ki je središče vsakodnevnega socialnega življenja; na njem temelji vsakodnevni pogovor in prilagajanje skupini, ki ji pripadamo.

Socialna kategorizacija se razlikuje od druge vrste kategorizacij predvsem zato, ker lahko vanjo zajamemo tudi sebe, kar takoj poveča vrednostni naboj kategorizacije. Vse zgoraj navedene posledice kategorizacije so še bolj izrazite na področju socialne kategorizacije zaradi lastne angažiranosti. Glede na to, da je socialna kategorizacija vrednostno nabita, da smo v njej udeleženi tudi mi sami in da smo zanjo drugače motivirani ter da gre pogosto za kulturno specifične kategorije, so kategorije bistveno bolj toge (rigidne).

V primeru, ko se kategorizacija nanaša na vrednostno nevtralne objekte, bodo manko kulturnega pritiska, večja verjetnost za stik z objektom in zanesljivejša povratna informacija (*feed-back*) povzročili, da bo napaka v kategoriziranju oz. potenciranju razlik med skupinami relativno hitro odpravljena. Pri kategorizaciji socialnih objektov (ljudi) pa je poleg vsega sama narava kriterijev za kategorizacijo bistveno bolj nejasna in težko razložljiva, sodbe ustvarjamo že na podlagi manjšega števila informacij in jih spreminjamo šele ob številnih ali zelo močnih drugačnih izkušnjah (Moscovici, 2000).¹⁷ Na področju socialne kategorizacije tudi značilno bolje razlikujemo med predstavniki lastne skupine kot med predstavniki skupine, ki ji sami ne pripadamo (učinek homogenizacije tuje skupine).¹⁸

¹⁷ V primeru, da bomo določene rdeče jagode zmotno uvrstili v kategorijo »užitno«, nas bo realnost trebušnih krčev hitro naučila, da smo se zmotili. Objekt je dostopen, naša sodba ni pod nobenimi kulturno-vrednostnimi pritiski, kriteriji so jasni, povratna informacija pa je zanesljiva in takojšnja. Če pa delimo kulturno prepričanje, da so homoseksualci v primerjavi z heteroseksualci »nemoralni«, »promiskuitetni« in »slabi starši«, potem je verjetnost, da tako prepričanje spremenimo, relativno majhna. Prvič – verjetno ne poznamo veliko homoseksualcev (sploh še, če imamo takšna prepričanja) in nimamo pravega oz. celo nobene povratne informacije za svoje prepričanje; drugič – kultura vsaj deloma podpira naše močno vrednostno nabito razumevanje; tretjič – ocene navedenih kriterijev (»nemoralnost«, »promiskuitetnost« ipd.) so že same po sebi težko preverljive in kriteriji so močno odvisni od naše interpretacije.

¹⁸ Značilno se npr. kaže pri zaznavanju razlik med rasami. Pripadniki neke rase vedno doživljajo pripadnike iste rase kot mnogo bolj raznolike kot pripadnike druge rase (Jones, 1981, cit. po Brown, 2004, s. 37).

Glede na to, da ima vsak človek številne značilnosti in pripada najrazličnejšim skupinam, se postavi vprašanje, na podlagi katerih značilnosti ljudi kategoriziramo.¹⁹ Rezultati raziskav kažejo, da ljudi najprej razvrstimo glede na očitne, izstopajoče in vidne značilnosti. Tako pogosto kategoriziramo na podlagi spola, spolne privlačnosti, rase oz. etnične pripadnosti in starosti, predvsem zato, ker gre za navzven takoj opazne značilnosti. Hkrati pa se kategorizacije različnih ljudi, ki kategorizirajo, med seboj tudi razlikujejo, glede na to, katera od izstopajočih značilnosti jim je pri kategoriziranju pomembna.²⁰ Šele ko osebo bolje spoznamo, vidne značilnosti izgubljajo na teži (Deaux, Lewis, 1984, cit. po Shibley Hyde, 2004, s. 84.).

Stereotipi

Opredeleitev stereotipov

Posebna, za pravnike še posebej zanimiva vrsta kategorizacije, so stereotipi.²¹ Pod vplivom Katzovih in Braljevih (Katz, Braley, 1935) pionirskih spoznanj na tem področju in Adornove teorije (Adorno, 1950) so stereotipe dolga desetletja razumeli kot negativen pojav, ki je sicer kulturno pogojen, vendar značilen bolj za ljudi bornih kognitivnih sposobnosti, ki imajo veliko težnjo po poenostavljenem pogledu na svet. Stereotipi so bili razumljeni kot rigidne tvorbe, ki kljub nasprotujočim empiričnim dejstvom vztrajajo in so močno odporne na spreminjanje.²² Danes prevladuje gledanje, da so stereotipi kognitivni mehanizmi, ki delujejo pri vseh ljudeh.

Definicija stereotipa je odvisna od tega, kako avtor stereotip razume: ali ga pojmuje kot prepričanje posameznika ali pa kot prepričanje, ki je nastalo predvsem kot posledica socialnega procesa. Najsplošneje bi lahko dejali, da so

¹⁹ Seveda lahko iste osebe kategoriziramo glede na več različnih kriterijev (npr. homoseksualen moški ali ženska znanstvenica), pri čemer se pojavljajo posebne zakonitosti (glej npr. Brown, 2004, str. 31–36, 40–44).

²⁰ Tako ljudje, ki imajo predsodke glede spola, določenega naroda ali vere, ta kriterij uporabijo kot prvi pri kategorizaciji (Stangor, 2000).

²¹ Besedo stereotip je prvi uporabil Lippmann (1922) kot koncept, ki se nanaša na prepričanja glede socialnih skupin. Lippmann je stereotipe razumel kot v določeni kulturi oblikovane slike/podobe o skupinah ljudi, ki jih imamo v naših glavah. Njihov glavni namen je razumeti in si razložiti vedenje take skupine. Kasneje so preučevalci spodbili takšno gledanje.

²² Nekateri raziskovalci trdijo, da je predstava o stereotipih kot nespremenljivih, rigidnih in nedovzetnih za realnost neresnična. Trdijo, da so stereotipi ustrezen in realni odraz odnosov med skupinami; če se ti odnosi spreminjajo, se spreminjajo tudi stereotipi. Stereotipi naj bi bili tudi povsem ustrezna reprezentacije skupine, ki že po naravi stvari ne more biti individualizirana (Oakes, Haslam, Turner, 2004, s. 91).

stereotipi niz prepričanj ali pričakovanj (poudarjen je torej kognitivni element), ki jih imamo glede posameznika samo zato, ker pripada določeni skupini. Opredeljujejo jih tudi kot kognitivne strukture, ki vsebujejo opazovančevo vednost, prepričanja in pričakovanja o neki socialni skupini (Hamilton, Trolier, 1986) ali kot značilnosti, ki jih v naših glavah povezujejo z določeno skupino ljudi (Stangor, 2000, s. 6). Pri tem je za obstoj stereotipa vseeno, ali so ta prepričanja napačna ali pravilna, negativna ali pozitivna. Stereotipi so lahko pozitivni ali negativni, vendar pa so bistveno bolj pogosti negativni. Razlog za to se skriva v psiholoških funkcijah stereotipov.

Na kognitivni ravni so stereotipi na spremembo odporne posplošitve (generalizacije), ki se povezujejo s predsodki in diskriminacijo. Generalizacija je proces ustvarjanja sodb oziroma sprejemanja odločitev, ki ga razširimo na celotno kategorijo objektov, dogodkov ali fenomenov (Reber, 1995). Generalizacija vedno vsebuje element izkrivljanja realnosti, saj temelji na procesu indukcije. Do sodbe namreč pridemo na podlagi opazovanja omejenega števila primerov določene kategorije, raztegemo pa jo tudi na druge člene kategorije.²³

Stereotipi so lahko individualni, torej značilni za določene posameznika, praviloma pa so kulturni fenomen, kar pomeni, da neko stereotipno prepričanje goji in podpira celotna kultura. Če bi imel vsak posameznik namreč drugačne stereotipe (bi bili stereotipi samo individualni fenomen), potem razpravljanje o njih ne bi bilo smiselno oz. bi sodilo bolj v okvir psihologije osebnosti in psihopatologije. Stereotipi so zanimivi (še posebej za kriminologijo) natančno zato, ker jih deli cela skupina ljudi.

Razlage zakaj prihaja do splošno sprejetih stereotipov v določeni skupini oz. kulturi je več. Prva je ta, da imajo predstavniki določene kulture podobne vrednote in podobno reagirajo na predstavnike določene skupine, ki ne pripada prevladujoči kulturi. Posebej zanimivo je dejstvo, da imajo v primeru kulturno deljenega stereotipa enak stereotip tudi člani, ki s skupino, o kateri obstaja stereotip, sploh niso imeli nobenega stika (Haslam, 1997). Po drugi razlagi v kulturi obstaja neka splošna »zakladnica« znanja in ideologij, iz katere njeni člani črpajo. Nič čudnega torej ni, če delijo ista prepričanja. Tretja razlaga pa pravi, da so stereotipi prepričanja kot vsaka druga in da ljudje v določeni skupini sodelujejo, prepričanja delijo in hkrati delujejo konformno drug na drugega. V njihovem interesu je, da je skupina čim bolj homogena in zato stereotipi nastajajo in se »brusijo«, kot vsaka druga prepričanja, v medsebojni interakciji (McGarty, Yzbyt, Spears, 2002, s. 5-6).

²³ Generalizacija je nasprotni pol razlikovanja (diskriminacije), saj v primeru, da generaliziramo, ne razlikujemo med posameznimi primeri iste kategorije. Seveda pa proces generalizacije ni značilen samo za stereotipiziranje; prav nasprotno. Na njem npr. temelji celotna znanost.

Namen preučevanja

Namen preučevanja stereotipov je dvojen: zaradi vedno večje etnične, verske in siceršnje pluralne raznolikosti današnjih zahodnih družb po eni strani in zaradi vse večjih globalnih interakcij med različnimi ljudmi, prihaja do mnogo več stikov med najrazličnejšimi skupinami. Ob takih stikih pa vedno delujejo predstave o »drugih« skupinah ljudi, pa naj gre za pripadnike drugih narodov, verstev, ras ali ljudi z drugačnim načinom življenja. Ker so te predstave temelj za sobivanje vseh teh skupin, je preučevanje prepričanj, ki jih imajo skupine druga o drugi, gotovo smiselno. Hkrati pa je proces stereotipiziranja tako vsakdanji človeški proces, da ne moremo preučevati ljudi, ne da bi slej ko prej trčili ob ta mehanizem. Gre namreč za temeljni mehanizem, ki nam pomaga razumeti, kako se ljudje odzivajo drug na drugega in kako si razlagajo vedenje drug drugega.

Stereotipi so zelo pomembni tudi z vidika našega predmeta preučevanja – kriminologije, saj psihologi dokazujejo, da imajo velik vpliv na to, kar opazimo pri drugih osebah, na naš spomin glede vedenja drugih oseb in predvsem na naše sodbe o vedenju drugih. Tako bo stereotipno prepričanje vplivalo na to, kaj bomo opazili pri skupini ljudi glede katerih imamo stereotip, kako si bomo razlagali njihovo vedenje in kaj si bomo zapomnili v zvezi s to skupino.

Funkcije stereotipov

Po celem svetu se med ljudmi kažejo enaki vzorci; radi se družimo s tistimi, ki so nam podobni (*in-group*).²⁴ V svoji skupini se dobro počutimo, čutimo se sprejete, avtentične, čutimo, da se lahko izražamo in da nas naša skupina razume (ali vsaj razume bolj kot bi nas drugi). Za tako druženje tudi porabimo manj energije za prilagajanje, ker je veliko stvari samoumevnih. Zanimajo nas podobne stvari, imamo podobne šale, podoben kulturni okvir, podobno razumevamo svet ipd. Večinoma se zato držimo svojih krogov, svoje skupine in se z ljudmi »zunaj« nje (*out-group*) družimo samo, če se moramo. Skupina nas za našo pripadnost tudi nagrajuje.²⁵

Na ravni posameznika naj bi imeli stereotipi tri funkcije.

²⁴ Ta podobnost je pri večini na začetku izražena z družino, v katero se rodimo, kasneje se koncentrični krogi skupin, ki jim pripadamo, širijo in zajamejo sošolce in sosede, potem ožji prijateljski interesni krog, sodelavce, sovaščane ali someščane, morebitne politične oz. verske somišljenike, nazadnje so-državljanje in prav v zadnjem krogu Zemljane. Kot pravilo velja, da navadno med koncentričnimi skupinskimi lojalnostmi ni konflikta (med družino in nacionalno pripadnostjo), medtem ko lahko obstaja konflikt med lojalnostmi na isti ravni (človek, ki hoče pripadati dvema religijama).

²⁵ Starši skrbijo za nas, sorodniki se zanimajo za mali naraščaj, nosijo darila, sosedge nas prijazno pozdravijo na ulici ipd.

(1) Prva je kognitivna, ki služi poenostavljanju (redukciji kompleksnosti). Zanj veljajo vse značilnosti in prednosti, ki veljajo za kategoriziranje na splošno, le da imajo na socialnem področju še dodatne funkcije. Stereotipi nam pomagajo, da se nam ni treba na novo in podrobno ukvarjati z vsako osebo, ki jo prvič srečamo. Zadevo si poenostavimo tako, da osebi pripišemo lastnosti skupine, ki ji po naše pripada.²⁶ Velja pa tudi narobe: če zvemo za nekatere značilnosti določene osebe, si bomo situacijo spet poenostavili in jo bomo hitro skušali spraviti v neko skupino.²⁷

(2) Druga funkcija stereotipov je funkcija ego-obrambe, ki povzroči, da se s tem, ko druge stereotipiziramo, sami počutimo bolje. Ni namreč naključje, da je večina stereotipov negativnih. Njihova vloga je tudi ta, da osebe, ki jih zaznavamo prek stereotipa, doživljamo kot slabše (inferiorne), kar po drugi strani seveda pomeni, da smo mi sami boljši od njih (Fein, Spencer, 1997).²⁸ Po drugi strani pa nam stereotipizacija tudi pomaga v tem, da osebnostne značilnosti drugih oseb poenostavimo, sebe pa hkrati doživljamo mnogo bolj individualizirano in prefinjeno.²⁹

(3) Stereotipi pa imajo tudi socialno funkcijo, saj nam pomagajo ohranjati povezanost s skupino, ki ji pripadamo. Če je posameznik prepričan, da pripada skupini, ki je pozitivno stereotipizirana, taka predstava utrjuje njegovo pozitivno samopodobo ter lojalnost do skupine in povezanost znotraj te skupine. Zavračanje druge skupine je lahko tudi odraz lojalnosti skupini, ki ji posameznik pripada; to je še posebej značilno za posameznike, katerih status v tej skupini je še negotov.³⁰

²⁶ Če na primer zvemo, da je naš novi znanec Nemeč, si bomo mislili, da ceni red in disciplino, je natančen, morda militanten in avtoritaren in čustveno hladen. Pri tem so nam lahko te lastnosti všeč (nimamo predsodka, vendar pa presojo stereotipno) ali pa nam gre človek zato na živce (imamo predsodek).

²⁷ Če tako za nekega moškega vemo, da je plesalec in da se rad oblači v živahne pastelne barve in kuha, se bomo morda vprašali, če je homoseksualec.

²⁸ V tem smislu stereotip že prerašča v predsodek, vendar o tem kasneje.

²⁹ Tako me je v Angliji vedno presenetila ne tako redka reakcija, da mi je sogovornik Anglež, ko sem povedala, da sem iz Slovenije, z velikim veseljem povedal, da imajo tudi pri njih na Collegu npr. Poljakinjo ali Ukrajinka... Najprej seveda nisem mogla videti prave zveze s tem, zakaj mi to pripovedujejo, kot da se bom predstavnikov teh narodov še posebej po domače razveselila. Verjetno pa je bila na delu tudi ta funkcija stereotipov, ki nas vzhodnoevropejce vse tlači v eno in isto, silno neizdefinicirano kategorijo. Sami bi verjetno samo debelo pogledali, če bi jim ob prvi omembi, da so sami Angleži, nekdo dejal, da imajo tudi pri njih Portugalce oz. Nemce.

³⁰ Poskus, v katerem so člani ameriških študentskih »bratovščin« morali ocenjevati člane lastne bratovščine ali bratovščine, ki so ji želeli pripadati, in člane drugih bratovščin je pokazal, da se študentje, ki so želeli biti člani določene bratovščine, statistično pomembno bolj negativno ocenjevali pripadnike drugih bratovščin kot sami aktivni člani bratovščine. Z negativnim stereotipiziranjem druge bratovščine so torej hoteli doseči sprejetost med člani bratovščine, ki so ji želeli pripadati (Branscombe, Wann, 1994).

Na skupinski ravni

Prav tako pa imajo stereotipi svojo skupinsko funkcijo. (1) Tajfel, znameniti preučevalec predsodkov in družbene identitete, je poudarjal, da imajo stereotipi pomembno družbeno vlogo, saj ščitijo kolektivno identiteto skupine oz. družbe. Poudarja, da vsak posameznik pridobiva del individualne identitete od identitete skupine, ki ji pripada (Tajfel, 2000). Če pripadamo skupini, ki jo cenimo, nam ta pripadnost utrjuje pozitivno samopodobo, če pa skupine, ki ji pripadamo, ne cenimo, potem naša samopodoba trpi.³¹ Tako pogosto povečujemo razlike med skupino(ami), ki ji(m) pripadamo in drugimi skupinami zato, da utrdimo lastno socialno identiteto. To delamo predvsem tako, da imamo pozitivne stereotipe o skupini, ki jih pripadamo, in negativne stereotipe o skupini(ah), ki ji(m) ne pripadamo. Kot smo pripravljene bolj stereotipno negativno ocenjevati druge, kadar trpi naša osebna samopodoba, velja tudi za skupinsko identiteto. Kadar je ogrožena, smo nagnjeni k bolj negativnemu in podcenjevalnemu stereotipnemu ocenjevanju drugih skupin. Podcenjevanje drugih skupin torej v očeh teh ljudi dviguje vrednost lastni skupini.

(2) Stereotipi pa imajo še eno, za pravnike še posebej zanimivo skupinsko funkcijo – vzdržujejo obstoječe stanje (*status quo*).³² Služijo namreč kot izgovor za vzdrževanje določenega stanja med skupinami; predvsem za vzdrževanje razmerij moči med različnimi skupinami (Jost, Mahzarin, 1994). Tako so na primer stereotipi o črncih (neumni, umazani, primitivni, agresivni, nezanesljivi ipd.) pripomogli k vzdrževanju suženjskega razmerja (Plous, Williams, 1995), stereotipi o ženskah (bolj čustvene kot racionalne, manj moralno razvite, neodločne ipd.) pripomorejo k ohranjanju podrejenega odnosa žensk (Hoffman, Hurst, 1990).³³

V tem pogledu se pojem stereotipa povezuje s pojmom stigme; tisti, ki imajo moč, lahko določijo, katere človeške

³¹ Pri tem se lahko spomnimo izrazito nevrotično-brezizhodne situacije Woddy Allena, ki nekje pravi: »Ne bi bil rad pripadnik skupine, ki bi takega, kot sem jaz, vzela za svojega člana.«

³² Potrditev za takšno nagnjenost izhaja tudi iz raziskav, ki kritizirajo »*law and economics*« pristop. Eden od razlogov, zaradi katerih se ljudje ne obnašamo racionalno (z neprestanim *cost-benefit* preverjanjem) je t. i. *status quo* pristranskost. Ljudje smo namreč pripravljene pripisati višjo vrednost kakršnemukoli stanju stvari, če le gre za obstoječe stanje, kot pa istemu stanju, če bi morali nekaj spremeniti, da bi ga dosegli. Z drugo besedo – isto stanje stvari ocenjujemo različno glede na to, ali je to stanje obstoječe ali pa bi morali nekaj spremeniti, da bi ga dosegli. Kadar gre za potrjevanje že obstoječega stanja, ga ocenjujemo kot boljše. (Korobkin, Ulen, 2000, s. 1107-1113)

³³ Podobne primere lahko najdemo tudi v Sloveniji: stereotipi o homoseksualcih (promiskuitetnost, pomanjkanje družinskih vrednot, sprevrženost ipd.) so pripomogli k izidu referendumu o umetni oploditvi in odporu do istospolnih porok, stereotipi o muslimanih pa k racionalizaciji razlogov, zakaj naj v Ljubljani ne bi zgradili džamije.

lastnosti (razlike) so zaželene in katere ne. Stigma torej odraža vrednostno sodbo dominantne skupine in vzdržuje obstoječe stanje. Stigma določene skupine ne samo povečuje razlikovanje med stigmatizirano in nestigmatizirano skupino, pač pa pri ljudeh vzbuja iracionalen občutek, da bodo zmanjšali tveganje za lastno stigmatizacijo, če se bodo izogibali stikom s stigmatiziranimi posamezniki ali skupinami. Hkrati tudi velja, da se z izogibanjem stigmatiziranim, odgovornost za njihovo stigmo prenaša na njih same, predvsem pa se nestigmatizirani razbremenijo odgovornosti za ustvarjanje pogojev, ki stigmo ohranjajo (Coleman, 1999, s. 199 in 211).

Pri tem se pojavlja zanimiv obrat; pogosto se namreč zgodi, da skupina, na katero se nanaša negativen stereotip, sama prevzame negativno prepričanje. Tako so na primer raziskave pokazale, da imajo črnci o sebi enaka stereotipna (torej negativna) prepričanja kot jih imajo o njih belci. Enako velja za ženske; v povprečju verjamejo, da so bolj neumne in bolj čustvene, manj sposobne, manj tekmovalne ipd. kot moški (Shibley Hyde, 2004, s. 82-85). Psihologi ta mehanizem razlagajo tako, da podrejena skupina prevzame prepričanje nadrejene skupine, čeprav gre na njihov lastni račun. Vendar pa je tudi v tem smislu funkcija stereotipov enaka: pomaga vzdrževati obstoječe stanje.³⁴

Negativne posledice stereotipov

Poleg navedenih negativnih posledic stereotipov je zanimiva še njihova povezava s strukturami moči. Proces stereotipiziranja namreč podpirajo odnose neenakosti v moči in se s tem približujejo delovanju ideologije.³⁵ Skupina, ki ima moč, navadno stereotipizira tiste, ki moči nimajo (Lakoff, 1973, s. 75). Fiskejeva je ta proces razložila takole: podrejene skupine morajo upoštevati skupine, ki imajo moč in njihova mnenja, saj so od njih odvisne. Medtem ko se skupine, ki imajo moč na podrejene ne ozirajo in se zanje ne zanimajo, imajo o njih malo informacij in se zato zanašajo na poenostavljeno sliko,

³⁴ Zanimiv je poskus, pri katerem so merili »socialno oddaljenost« med različnimi etničnimi skupinami v ZDA. V skladu s tehniko, ki jo je razvil E. S. Bogardus, so anketirancem postavljali vprašanja, katere od določenih etničnih skupin bi bili pripravljene sprejeti v skupine, ki jim sami pripadajo (npr. družina, prijateljski krog, sosesčina, služba, državljanstvo...). Izkazalo se je, da je bila hierarhija etničnih skupin tako rekoč enaka, ne glede na to, pripadniki katere etnične skupine so odgovarjali na vprašalnik. Večina ljudi, ne glede na to, kateri etnični skupini so sami pripadali, so na prvo mesto postavljali Angleže in Kanadčane (ocenili so, da imajo do njih najmanjšo socialno distanco); na drugi koncu lestvice pa so spet tako rekoč vsi uvrstili Turke in črnce. Do edinih odstopanj je prihajalo pri tistih vprašanih, ki so pripadali manj zaželenim skupinam, ker so svojo skupino praviloma uvrstili nekoliko višje, kot so jo uvrščali drugi. (Bogardus, cit. po Allport, 1979, s. 39).

³⁵ Več o odnosih med jezikom in močjo na področju prava glej Šugman, 2005.

ki jo predstavljajo stereotipi (Fiske, 1993). Ironija pa je v tem, da podrejena skupina, kot že rečeno, sprejema svoje lastno negativno stereotipiziranje.

Drugi negativen mehanizem je opredeljen kot stereotipna grožnja (*stereotype threat*). Negativen stereotip o določeni skupini vodi predstavnike te skupine do potenciranega samozavedanja, dvoma v same sebe in strah pred tem, da bi potrjevali stereotip. Takšna oznaka ima potem, ne glede na to, da stereotip zanje lahko sploh ne velja, v resnici učinek, ki ga stereotip napoveduje (Steele, 1997).³⁶ Stereotip na koncu torej deluje kot samouresničujoča prerokba. Zanimivo je, da imajo negativno funkcijo lahko celo pozitivni stereotipi, čeprav se na prvi pogled zdi, da so pozitivni stereotipi nekaj zaželenega ali vsaj neškodljivega. Vsebujejo namreč (pozitivna) pričakovanje glede obnašanja osebe ali skupine, za katero velja stereotip in ji omejujejo možnost izbire, ter igrajo vlogo kontrole nad to skupino (Wilson, v Jones, 2002, s. 7). Omejujejo jih torej preskriptivni elementi stereotipa.³⁷

Predsodki

Opredelelitev predsodkov

Ker so stereotipi v veliki meri podobni predsodkom, moramo del pozornosti nameniti tudi njim. V svoji klasični študiji predsodkov, jih Allport preprosto opredeli kot: »antipatijo, ki je osnovana na napačnem in nefleksibilnem posploševanju« (Allport, 1979, s. 6-7). Srečamo pa še številne drugačne opredelitve predsodka kot na primer »neutemeljen negativen odnos do drugih zaradi njihove pripadnosti določeni skupini«. Gre torej za posplošeno negativno sodbo o določeni skupini ljudi (lahko tudi o drugem objektu), ki je obarvana z negativno čustveno reakcijo. Nekateri avtorji tema dvema elementoma dodajajo še dodatne, kot na primer trdovratnost. Tako pravi Allport, da »predsodek postane pred-

³⁶ Poskus, ki ga je izvedel Steele, je pokazal, da stereotipi vplivajo na dosežke na testih. Skupina svetlopoltih in temnopolnih študentov iz Univerze v Stanfordsu je morala reševati določene teste. Polovici od vsake skupine so povedali, da test meri inteligentnost, polovici pa, da ne meri inteligentnosti. Temnopolti študentje, ki so jim dejali, da rešujejo inteligenčne teste, so teste reševali bistveno slabše kot vse ostale skupine študentov. Na študente belske rase informacija o naravi testa sploh ni vplivala. Poskus dokazuje, da rasni stereotip o temnopolnih (da so manj inteligentni) vpliva na njihovo samopercepcijo, vodi v dvom v lastne sposobnosti, strah pred potrditvijo stereotipa in vpliva na testno uspešnost (Steele, 1997). Podobne rezultate je pokazal podoben poskus, ki je potrdil enak učinek stereotipa o slabši ženski matematični sposobnosti (Spencer *et al.*, 1999, cit. po Shibley Hyde, 2004, s. 89).

³⁷ Tako se na primer od dečkov pričakuje, da bodo borbeni in tekmovalni oz. športni, kar je vrednoteno kot dobro. Za dečka, ki ga športna tekmovalnost ne veseli, je takšno pričakovanje lahko pritisk.

sodek samo, če se prepričanje ne spremeni, kljub temu, da je soočeno z novim znanjem.« (Allport, 1979, s. 9).³⁸

Kljub temu, da je že Allport sam poudarjal negativno naravnost predsodkov, češ da so taki predsodki daleč najbolj pogosti, se je zavedal dejstva, da so predsodki lahko tudi pozitivni.³⁹ Pozitivni so predvsem predsodki, ki jih imamo do skupin, ki jim sami pripadamo (*in-group*). Če nam je nekdo simpatičen in imamo do njega od samega začetka pozitiven odnos samo zato, ker je na primer pripadnik iste religije kot mi, nas pri tej presoji vodi pozitivni predsodek. Samo po sebi vedenje, da se raje družimo s tistimi, ki so nam podobni, še ne odraža predsodka; od nas preprosto zahteva manj napora in prilagajanja.⁴⁰

Seveda se zvezi s stereotipi oz. predsodki postavlja vprašanje, kdaj je neka sodba »brez podlage« oz. kdaj bi lahko trdili, da je nekdo skrbno pretehtal vsa dejstva, preden je določeni osebi oz. skupini pripisal določeno lastnost. Vsak človek, ki ima predsodek, bi namreč goreče trdil, da je njegova sodba upravičena in utemeljena. V večini primerov pa je jasno, da gre za sodbe, ki so osnovane zgolj na posamičnih podatkih, govoricah in jih oblikuje t. i. pretirana generalizacija (*overgeneralization*). Oseba, ki ima predsodek, navadno vztraja pri predsodku, in dokaze interpretira tako, da lahko predsodek ohrani.⁴¹

Allport opozarja tudi na pojav splošne družbene sprejetosti predsodka. Samo zato, ker je nek predsodek splošno družbeno sprejet oziroma večina ljudi v družbi verjame vanj, to še ne pomeni, da ne gre za predsodek.⁴² Zato Mitscherlich

³⁸ Tako lahko razlikujemo »trdovratne« predsodke od začasnih sodb. Predsodki se namreč ne spremenijo, kljub temu, da jih nova spoznanja spodbijajo.

³⁹ Za našo civilizacijo so značilni pozitivni predsodki glede določenih poklicnih skupin kot na primer glede zdravnikov. V očeh večine ljudi je katerikoli zdravnik oseba z avtoriteto, označili bi ga kot pametnega, pomembnega, uglednega, preudarnega, moralnega ipd. ne glede na specifične osebne značilnosti posameznega človeka.

⁴⁰ Hkrati pa je tudi dejstvo, ki ga poznamo iz posledic kategorizacije, da vsaka skupina opredeli tudi tiste, ki niso v tej skupini. Tako je najboljšo sredstvo za povečanje skupinske pripadnosti oziroma povečanje kohezivnosti v skupini – navzočnost tujca ali celo sovražnika, ki ni član skupine. Vsaka vojna propaganda temelji na tem načelu.

⁴¹ Do sprememb kategorij navadno prihaja samo v dveh situacijah. Nekateri ljudje so po naravi skeptični do kategorizacij in so nagnjeni k temu, da vedno skrbno pretehtajo svoje sodbe. Navadno so to izrazito tolerantni ljudje, ki jih navdaja odpor do etiketiranja. Ti ljudje zlahka spreminjajo svoje kategorizacije in so sposobni uvideti in hitro popravljati svoje zmotne. Večina ljudi pa je pripravljena kategorije spreminjati samo v primeru, da je v igri njihov močan osebni interes. Tako bo oseba, ki se je zaljubila v predstavnika negativno stereotipizirane skupine prej pripravljena spremeniti svoje stereotipe (Allport, 1979).

⁴² Tako se na primer pri vprašalnikih, ki merijo odnos med spoloma pri devetletnih otrocih kaže, da drug druge ocenjujejo kot

trdi, da so predsodki najtrdovratnejša tvorba v zgodovini človeštva (Mitscherlich, 1999, s. 14). Ljudje se ne razlikujemo po tem, ali predsodke imamo ali ne, pravijo preučevalci predsodkov, temveč po tem, na katero skupino jih usmerjamo in v kolikšni meri se jih zavedamo. Z drugimi besedami: ljudi brez predsodkov ni!

Razlika med stereotipi, predsodki in diskriminacijo

Čeprav nam je že na prvi pogled jasno, da so si stereotipi in predsodki podobni in da se povezujejo še s tretjim pojmom – diskriminacijo, gre za tri različne pojave. Stereotipi so niz prepričanj ali pričakovanj, ki jih imamo zgolj na podlagi pripadnosti ljudi posamezni skupini. Stereotipi predstavljajo **kognitivno** (spoznavno, razumsko) naravo predsodka. Predsodki vsebujejo predvsem **čustveno** (afektivno) komponento in večini definicij je skupno pojmovanje: (1) da gre pri predsodku za (praviloma negativen) odnos (*attitude*) do določenega posameznika; (2) da to stališče temelji samo na pripadnosti določeni skupini.⁴³ Diskriminacija pa je vedenje, s katerim nekoga obravnavamo drugače zaradi predsodka, ki ga imamo do skupine ljudi, ki ji pripada. Pri diskriminaciji je torej poudarjen **vedenjski** (behavioralni) element.⁴⁴

Če verjamemo, da je določen posameznik samo zato, ker je član določene skupine, len, nezanesljiv in umazan, imamo o tej skupini in posamezniku stereotipno prepričanje.⁴⁵ Če zato predstavnika te skupine (in celotne skupine) ne maramo, imamo do te skupine predsodek. Če pa skušamo zaradi naših prepričanj temu človeku ali celi skupini odreči določene pravice, potem gre za diskriminacijo. Obstoj stereotipa je zato

»neumne, manj vredne, nezanimive, nepomembne, nezaželene« in podobno. Večina odraslih, ki so morali oceniti, ali gre pri takih trditvah za predsodek, je ocenila, da gre za normalno razvojno stopnjo, ki ne odraža predsodka. Če pa se otroci z enakimi besedami izražajo v zvezi z neko etnično skupino, potem je po njihovem mnenju šlo za predsodek. Takšno razlikovanje je lahko sporno – saj bi na podlagi tega morali razumeti na primer kastni sistem, ki ga podpira (ali ga je podpirala) večina Indijcev, kot upravičen sistem, ki ne temelji na predsodkih. (Allport, 1954, s. 10–12)

⁴³ Tako ne bi šlo za predsodek, če bi o neki osebi imeli slabo mnenje, ker je skopa (pa naj je ta ocena utemeljena ali ne); šlo pa bi za predsodek, če bi taisto mnenje imeli o osebi samo zato, ker je na primer iz Gorenjske.

⁴⁴ Nekateri avtorji (npr. Ule, Esses) obravnavajo vse tri komponente pod pojmom predsodka, saj razumejo predsodek predvsem kot stališče, za katero so značilne tri komponente: kognitivna, afektivna in behavioralna. Vendar pa je koristno razlikovati med vsemi tremi komponentami in jih tudi drugače poimenovati, ker nanje lahko gledamo tudi v hierarhičnem smislu.

⁴⁵ Nekatero kategorije so oblikovane na racionalni podlagi, druge pa ne. Vendar tudi iracionalne kategorije še niso nujno predsodek, lahko gre preprosto za zmoto. Predsodek so samo tiste kategorije, ki se ne spremenijo, kljub dokazom v nasprotno smer (Allport, 1979, s. 23) in imajo čustveno komponento, bi dodali kasnejši raziskovalci.

pogoj za nastanek predsodka in obstoj predsodka je pogoj za nastanek diskriminacije. Pri tem pa stereotipno prepričanje ne vodi vedno do predsodka, prav tako pa predsodek ne vodi vedno do diskriminacije.

Ne/izbežnost stereotipiziranja in predsodkov

Prevladujoče razumevanje v zadnjih 50 letih je bilo, da so predsodki rezultat normalnega kognitivnega procesa kategoriziranja in stereotipiziranja in so torej nekaj normalnega in neizbežnega. To razumevanje izhaja iz prepričanja (na podlagi Tajflovih spoznanj), da obstaja podobnost med procesi kategoriziranja in stereotipiziranja. Kot smo ugotovili, je percepcija brez kategoriziranja nemogoča (Bruner, 1957). Rezultat takšnega procesa je razumevanje sveta v obliki med seboj razlikujočih se kategorij. Kategoriziranje je torej neizbežno. Stereotipi pa so v večini definicij opredeljeni kot mentalna reprezentacija kategorije (skupine) ali značilnosti, ki jih povezujemo z neko skupino (kategorijo) (Stangor, Schaller, 1996, s. 5-7). V prvem primeru med kategoriziranjem in stereotipiziranjem sploh ni razlike, v drugem primeru, ko stereotipe razumemo kot značilnosti, ki jih povezujemo z določeno skupinsko oznako, pa je stereotipiziranje prav tako neizbežno, saj sama skupinska oznaka sproži v nas zavedanje stereotipnih značilnosti te skupine. Iz tega sledi, da naj bilo tudi stereotipiziranje neizbežno.

Nekatere kategorije so tako široko znane in razširjene, da se avtomatično aktivirajo v navzočnosti člana take kategorije (npr. starost, spol, etnična pripadnost).⁴⁶ Taka asociacija pa aktivira stereotipne predstave. Ker nimamo stereotipnih predstav za vsako skupino ljudi, se kategorija razlikuje od stereotipa.⁴⁷ Pri skupinah, za katere obstajajo stereotipne predstave, se vedenju o tem stereotipu in njegovemu aktiviranju ne moremo izogniti. Ko pa so stereotipi enkrat aktivirani, vplivajo na naše vedenje in presojo v zvezi s članom take skupine. Če so stereotipi negativni in smo zaradi njih čustveno angažirani, potem gre že za predsodek. Lahko bi celo trdili, da je negativna ocena že vrednostna ocena in da se v primeru negativnega stereotipa ne moremo izogniti predsodkom.

Nekatere sodobnejše raziskave pa nujnost in avtomatičnost takšnih povezav zanikajo (Lepore, Brown, 1999; Locke, Walker, 1999). Nekateri raziskovalci trdijo, da se lahko predsodkom izognemo z zavedanjem svojih stereotipnih predstav

in njihovim zavestnim potiskanjem. Drugi trdijo, da se lahko stereotipom izognemo tako, da si v primerih, ko se nam stereotip aktivira (ali bi se lahko aktiviral), oblikujemo individualizirano osebno sodbo. Posamezniki, ki imajo izrazito željo po individualnosti ali se zavedajo vpliva skupine na lastno presojo, ali posamezniki, ki so zaradi različnih razlogov motivirani, da imajo osebno odnos s predstavnikom skupine, ki je stereotipizirana, imajo manj stereotipov.

Pomen za kriminologijo

Glede na to, da je velik del pravnškega poklica povezan s presojanjem različnih človeških situacij, so zgoraj prikazana spoznanja gotovo zelo pomembna za pravo. Znanja o stereotipih in predsodkih so še posebej pomembna na področju kriminologije, saj imamo tu neprestano opraviti z ljudmi, ki pripadajo različnim deprivilegiranim skupinam,⁴⁸ glede katerih obstajajo številne stereotipne predstave. Pri odločanju o kazenskoopravnih vprašanjih se najpogosteje tudi ne moremo ubraniti vrednostno-moralnemu označevanju, ki je prav tako bistven element stereotipiziranja. Tako se je v različnih fazah kazenskega postopka nemogoče izogniti splošnim kulturnim in individualnim stereotipnim učinkom.

Raziskovalci predvsem navajajo t. i. napako pripisovanja (Ule, 2000, s. 171). Ta povzroči, da se vedenje predstavnika skupine, zoper katero imamo stereotip (ali celo predsodek), razloži z značilnostmi skupine, ki ji pripada, ne pa z njegovimi osebnostnimi značilnostmi oziroma s specifičnimi okoliščinami dogodka. Pri tem so za rezultat sojenja lahko usodni tako negativni kot pozitivni stereotipi. Predstavnika skupine, za katero na primer verjamemo, da je nasilna in divja, bomo mnogo prej obsodili za nasilno kaznivo dejanje, ne da bi se bili pripravljene spuščati v presojo okoliščin ali lastnosti tega posameznika. Ne bomo pripravljene uvideti, da je morda ravnal v silobranu ali da je nek splet okoliščin, ne pa njegov značaj, povzročil, da se je odzval nasilno. Obsodili (in verjetno celo strožje kaznovali) ga bomo, ker je pripadnik te skupine in zato, ker nam je že vnaprej »jasno«, da vsi pripadniki te skupine ravnajo nasilno. Vnaprej bomo ovrgli domnevo nedolžnosti in verjetno posegli po strožjem kaznovanju zaradi našega stereotipa ali celo predsodka do določene skupine. Očitno torej je, da stereotip lahko povzroči napake pri sojenju ali vsaj bistveno prispeva k nepravilnemu kaznovanju.

Velja pa tudi obratno. Skupine, za katere veljajo pozitivni

⁴⁶ Tako naj bi veljalo, da se nam, ko vidimo dojenčka, moškega ali žensko, črnca ali muslimanko, takoj sprožijo mentalne stereotipne predstave o teh ljudeh.

⁴⁷ Tako na primer, vsaj v naši kulturi, nimamo stereotipnih predstav določenih narodih, verjetno zato, ker z njimi nimamo stika oz. nobene specifične predstave (npr. Portugalci). Enako velja glede nekaterih relativno neznanih in neodstopajočih poklicev (npr. živilski tehnik).

⁴⁸ Če pogledamo podatke o obdolžencih na Slovenskem, lahko ugotovimo, da ima prevladujoče število obtožencev izrazito nizko izobrazbo, dokončano ali nedokončano osnovno šolo (cca 31%) oz. samo dokončano poklicno šolo (cca 54%). Skoraj vsak drugi obtoženec je brezposeln (Bošnjak, 2005, s. 69-73).

stereotipi, bodo v kazenskem pravosodju privilegirane. Ena od pozitivno stereotipiziranih skupin so spolno privlačni oz. lepi ljudje. Na splošno velja ozaveščeno ali, še bolj pogosto, nezavedno prepričanje, da so lepi ljudje tudi po osebnostnih značilnostih boljši; da so bolj pametni, pošteni, prijazni, simpatični, zabavni ipd. In narobe – manj privlačni ljudje naj bi imeli manj zaželene osebnostne lastnosti (Dion, K. E., 1972, cit. po Saladin *et al.*, 1988, s. 252). Raziskave v zvezi s porotnim sojenjem so pokazale, da so porotniki mnogo bolj prepričani v krivdo manj privlačnih osumljencev v primerjavi z bolj privlačnimi; manj privlačni osumljenci pa so tudi obsojeni na strožje kazni za podobna kazniva dejanja (McFatter, 1987, cit. po Saladin *et al.*, 1988, s. 252). Raziskava, ki so jo opravili Saladin in drugi, je pokazala, da so neprivlačni ljudje mnogo prej osumljeni kaznivega dejanja kot privlačni ljudje oz. da neprivlačnim mnogo prej pripišemo »kriminalne« značilnosti. Tako lahko trdimo, da nezavedno še vedno vsi izhajamo iz »lombrozianskih izhodišč« – ljudi in njihovo potencialno »kriminalnost« ocenjujemo glede na njihove fizične lastnosti. Ravno to naj bil tudi razlog za številne napake pri sojenju, ki izvirajo iz napačne identifikacije. Ljudje naj bi pri identifikaciji »prepoznali« kot storilce ljudi, ki bolj ustrezajo njihovi stereotipni predstavi o »kriminalcu«.

Rasna in nacionalna stereotipizacija

Pri sojenju igrajo posebno vlogo rasni oz. nacionalni stereotipi. Poskus, v katerem so belim poskusnim osebam kazali video-posnetek spora med dvema osebama, ki se je končal tako, da je eden drugemu dal klofuto, je pokazal, da so te osebe bistveno drugače ocenjevale spor, odvisno od tega, kakšne barve kože je bil kateri od udeležencev v konfliktu. Ko je belec udaril črnca, so to v 70% ocenili kot trenuten nepomemben spor, pretiravanje ipd. V primeru, ko pa je v enaki situaciji črncem udaril belca, pa so v več kot 70% ocenili kot izražanje agresivnosti, slabih namenov ipd. (Ule, 2000, str. 172). Ker stereotipna predstava o črncih vsebuje lastnosti kot agresivnost in impulzivnost, je takšen rezultat odraz stereotipnih predstav in predsodkov zoper črnce. Tako poskusi kažejo, da smo pri pripadnikih lastne skupine bistveno bolj pripravljeni njihovo ravnanje pripisati situaciji, v kateri se je znašel, medtem ko pri predstavniku skupine, zoper katero imamo predsodke, to pripišemo njihovi naravi (»takšni pač so«, »tipično južnjaško vedenje«...)

Za empirično potrditev navedenih eksperimentalnih spoznanj ni potrebno iskati prav daleč. Potrditev za to tezo lahko najdemo na vseh nivojih kazenskega pravosodja; od policijskega preiskovanja do sankcioniranja. Dovolj je, da recimo pogledamo razlike med kazenskimi sankcijami različnih ras v ZDA. Zanimivo na primer je, da so hišne preiskave pri ameriških črncih mnogo manj uspešne (28% uspešnih) kot tiste pri belcih (53% uspešnih), kar seveda kaže na dejstvo, da

so črni prebivalci mnogo pogosteje neutemeljeno preiskovani (Coker, 2003, s. 837). Osebo s črno barvo kože bodo mnogo bolj verjetno ustavili med vožnjo avtomobila kot belca (Coker, 2003, s. 835). Podobno rezultati kažejo, da je med tistimi, ki so v zaporu zaradi z drogami povezanih dejanj, kar 57% črncev, čeprav statistike kažejo, da je število uživalcev mamil med vsemi rasami približno enako (Coker, 2003, s. 833).⁴⁹ V Georgiji je bila smrtna kazen za umor izrečena 22% črncev, ki so ubili belce, 8% belcev, ki so ubili belce, 1% črncev, ki so ubili črnce in 3% belcev, ki so ubili črnce (Baldus *et al.* 1983).

Žal v Sloveniji nimamo podobne empirije, ki bi nam pokazala, kako se razlikuje obravnavanje različnih stereotipiziranih skupin od obravnavanja nestereotipiziranih v kazenskem postopanju. Zato se lahko zanašamo samo na znanje o stereotipih in omejene izkušnje. Ena od njih je odgovor na vprašanje, ki ga vsako leto zastavim študentom prava pri kazenskem procesnem pravu in sodni psihologiji. Vprašam jih, koliko mislijo, da je med osebami, ki so obdolžene kaznivih dejanj v slovenskem kazenskem postopku, »južnjakov«. Odgovori se gibljejo med 50% – 75%, pri čemer jih je večin prepričana v višjo številko. Pravi podatek je približno 25%. Tak odgovor je očitno odraz stereotipa. Kot je bilo že omenjeno, raziskave kažejo, da so stereotipi še posebej pomembni pri oblikovanju prvega vtisa o osebi; hkrati pa se posebej močno aktivirajo, kadar presojava neznane ljudi ali ljudi, ki pripadajo posebni kategoriji (Shibley Hyde, 2004, s. 84) Upoštevač dejstvo, da imajo pravosodni delavci z osumljenci in pričami izrazito malo stika, je prvi vtis, ki ga oseba naredi, odločilnega pomena.

Glede na stereotipne predstave, ki veljajo v Sloveniji o »Neslovencih« in recimo o Romih, se lahko samo vprašamo, koliko takšne predstave vplivajo na objektivnost sojenja. Lahko si zamislimo primer, v katerem bi se Rom znašel v postopku zaradi tatvine in bi bili zaradi stereotipa o tej skupini (»kot je splošno znano, Romi vsi kradejo«) manj vztrajni pri iskanju druge razlage kot pri izobraženem kranjskem Janezu. Enako velja za slovenski primer, ko je bil mladoleten romski deček obtožen posilstva mladoletnega dekleta. Ker je v Sloveniji starostna meja za kazensko odgovornost 14 let, domnevni posiljevalec ni bil obtožen v kazenskem postopku, pač pa je bil nemudoma deležen vseh mogočih drugih oblik sankcioniranja (od tega, da so ga izključili iz šole, da so starši organizirali spremstvo deklic na poti v šolo, da bi jih ubranili nevarnosti, medijskega linča ipd.). Kasneje je skupina neodvisnih štirih strokovnjakov (dva pravnik, psiholog in pediater) ugotovila, da romski deček nikakor ni bil storilec tega dejanja, pač pa je bil to najverjetneje eden od klenih

⁴⁹ Res pa je, da lahko ta podatek interpretiramo na različne načine. Ne pove nam recimo, ali se med rasami razlikuje odstotek preprodajalcev drog.

Slovenec (Petrovec, 2003, s. 32-33). Sprašujemo se lahko, koliko je k ogorčeni reakciji, vesplošnemu zgražanju in nesposobnosti prijetja pravega storilca prispevala naša stereotipna podoba o Romih.⁵⁰

Spolno stereotipiziranje

Tudi spolno stereotipiziranje ima lahko odločilen pomen za presojanje v pravnih zadevah. Glede na spoznanje, da je stereotipiziranje orožje skupine, ki ima moč, in da so negativno stereotipizirane predvsem podrejene skupine, je jasno, da so spolni stereotipi o ženskah kot podrejeni družbeni skupini zelo razširjeni. V zelo zanimivem primeru ameriškega Vrhovnega sodišča *Price Waterhouse v. Hopkins* (490 U.S. 288 (1989)) je sodišče odločilo, da nudijo psihološka spoznanja o spolnem tipiziranju zadostno podlago za odločitev pritožnice v primeru spolne diskriminacije pri napredovanju. Ann Hopkins, odvetnica v odvetniški firmi, je po tem, ko je izpolnila vse pogoje, zaprosila za partnerstvo, ki so ji ga zavrnili, češ da ima »medosebne probleme«. Ti so temeljili na vtisu partnerjev o njeni osebnosti; po njihovem mnenju bi morala tožnica imeti na sebi več ličil in hoditi ter govoriti bolj žensko. Hopkinsova je sprožila spor, navajajoč, da je sklicevanje na pomanjkanje njenih »medosebne spretnosti« krinka za spolno diskriminacijo, ne pa, kot je trdila firma, podlaga za razlikovanje med različnimi kandidati. Sodišče je odločilo v prid tožnici, pri čemer je še posebej poudarilo pomembnost psiholoških spoznanj o stereotipiziranju.

Pri tem primeru je pravzaprav nenavadno in odločujoče to, da so bili spolni stereotipi tako jasno povedani. Če bi bila njena prošnja zavrnjena brez omenjene utemeljitve, bi bilo tožnici pred sodiščem gotovo nemogoče dokazati, da so jo diskriminirali na podlagi spolne tipizacije. Tudi v slovenskem kazenskem pravosodju prav gotovo so odločitve na podlagi spolnega stereotipiziranja, vendar jih je težko razkriti. Znano je, da tako v Sloveniji kot po svetu različni sodniki zelo različno presojujejo primere posilstva in za to kaznivo dejanje izrekajo tudi zelo različne sankcije. Kot vemo, prav v zvezi s spolnostjo in kaznivim dejanjem posilstva obstajajo tudi tako

⁵⁰ Zelo zanimiv je tudi končni obrat v filmu »Time to kill«, posnetemu po Grishamovem romanu. Film prikazuje zgodbo o skrajno krutem posilstvu mladoletne črnske deklice, ki se zgodi v eni od južnih držav ZDA. Storilca sta dva objestna belska moška, ki ju kasneje sicer obtožijo posilstva, a oprostijo, vendar pa ju oče posiljenega dekleta na sodišču pred očmi vseh ubije. V nadaljevanju je film drama o belem odvetniku, ki brani očeta, obtoženega umora in si pri tem nakopje srd in grožnje celotne skupnosti. V zaključnem govoru, ko je zadeva videti brezupno v škodo črnega očeta, prosi člane porote, da zaprejo oči in si predstavljajo zgodbo. Zgodba je podroben opis izživljanja in posilstva omenjene desetletne deklice. Ko smo že popolnoma uničeni od grozljivosti pripovedi, po dolgem premolku na koncu doda samo še stavek: »Zdaj pa si predstavljajte, da je ta deklica ... belka.« Učinek je neverjeten.

imenovani »miti«, ki stereotipizirajo tako storilca tega kaznivega dejanja kot žrtve ter ženske same po sebi. Eden od mitov na primer pravi, da vse ženske želijo biti posiljene. Spet drugi, da so storilci spolno frustrirani, neurejeni moški z roba družbe (Kanduč, 1998, s. 97-101). Ob takšnih stereotipih je gotovo v urejenem, poročenem moškem težko prepoznati posiljevalca. Drug primer spolnega stereotipiziranja so sodbe, v katerih so ženske obsojene na nesorazmerno visoke sankcije, ki človeka prvih hip presenetijo. Upoštevajoč psihološko znanje pa ob branju postane jasno, da je nenavadno visok »dodatek« pri višini sankcije prispevala »kazen« zaradi za žensko neprimerne vedenja ali »neženskega« vedenja.⁵¹ Takšno »sankcioniranje« je večinoma nezavedno in izhaja iz sodnikovega stereotipnega razumevanja, ki se povezuje z močnimi čustvenimi reakcijami (pedsodek) in potrebo po kaznovanju odstopajočega vedenja.

Zaključek

Stereotipiziranje je povsod razširjen, subtilen psihološki mehanizem, zato je na učinke stereotipiziranja težko pokazati s prstom. Ne samo zato, ker so stereotipi tako splošno družbeno sprejeti, temveč tudi zato, ker se vtihotapijo v naše sodbe, ne da bi se tega sami zavedali. To še posebej velja na področju kazenskega pravosodja, kjer velja mit o »racionalnem« diskurzu in se neracionalni dejavniki zelo hitro izmuznejo očem. Gotovo je, da tudi ljudje, ki so udeleženi v kazenskem postopanju, niso imuni zanje. Za imunost tudi ni nobenega razloga. Predvsem so tudi sodniki, tožilci, odvetniki in policisti »samo« ljudje; torej zanje veljajo enake psihološke značilnosti kot za druge smrtnike. Kot vsi drugi ljudje so bolj ali manj občutljivi in samokritični. Drugič, ne glede na svoje delo z ljudmi, delavci v pravosodju nimajo nobene posebne psihološke izobrazbe, ki bi jih opozarjala na učinek teh mehanizmov ali bi jim ga pomagala osvestiti oz. celo nevtralizirati. Celo narobe; pri teh delavcih, ki imajo opraviti s posebnimi skupinami ljudi, se pogosto pojavi (neutemeljen) občutek, da zelo dobro presojujejo ljudi. Tak občutek je seveda lahko zelo nevaren za objektivnost sojenja.

Problem stereotipov (kot vsake ideologije) je v tem, da se zdijo samoumevni in »naravni«; so tudi tako splošno razširjeni, da se o njihovi upravičenosti sploh ne sprašujemo.

⁵¹ Kadar žena ubije moža, potem ko jo je dolga desetletja kruto mučil in pretepal, sodišče izreče nesorazmerno visoko zaporno kazen. Ob branju spisa se izkaže, da se je sodišče nenavadno veliko ukvarjalo z raziskovanjem njenega spolnega življenja (redko je imela spolne odnose z možem, morda je imela ljubimca) in očitno je, da je del previsoke sankcije izrečen na račun sodnikove ideje o ženski vlogi (»neizpolnjevanju zakonskih dolžnosti« in morebitne promiskuitetnosti). Sankcija za odstopanje od stereotipne vloge tiho podpira tudi moževa ravnanja.

Tako verjetno še nihče od nas nikoli ni srečal človeka, ki bi sam zase rekel: »Oh, kako sem poln stereotipov!« ali »Kako neverjetno stereotipno predstavo imam o homoseksualcih.« Takšnih ljudi, ki zase mislijo, da so odlični ocenjevalci ljudi, pa kar mrgoli. Stereotipa se navadno zavemo takrat, ko ga že opuščamo; ko ga torej skorajda že nimamo več.

Za raziskovalce so stereotipi v kriminologiji prav tako izmuzljiva kategorija. Težko je dokazati, da je na primer na nekega sodnika pri njegovi odločitvi odločilno vplival stereotip, ali da je neka priča identificirala »storilca« na podlagi stereotipne predstave o »kriminalcu«. Vendar pa vsi poskusi kažejo na to, da do takšnih napačnih presoj dejansko prihaja in zatiskanje oči pred temi dejstvi je zgolj samozavajanje. Zato je mnogo bolje, da se s temi mehanizmi seznamimo, jih poskušamo ozavestiti pri sebi in pri drugih in že s tem svoja prepričanja postavimo pod vprašaj ter jih vsaj nekoliko omilimo.

Literatura

- Adler, F.; Mueller, G. O. W.; Laufer, W. S. (1998). **Criminology** (3. izd). Boston, McGraw Hill.
- Adorno, T. W.; Frenkel-Bruswik, E.; Levinson, D. J.; Sanford, R. N. (1950). **The Authoritarian Personality**. New York, Harper & Row.
- Allport, G. (1979). **The Nature of Prejudice** (3rd Ed.). Cambridge, Massachusetts, Perseus Books.
- Baldus, D. C.; Pulaski, C.; Woodworth, G. (1983). Comparative Review of Death Sentences: An empirical study of Georgia experience. **Journal of Criminal Law and Criminology**, 74; s. 661-753.
- Bošnjak, M. (2005). **Potek kazenskih postopkov v Sloveniji: analiza stanja in predlogi za spremembe**. Ljubljana, GV Revije.
- Branscombe, N.; Wann, D. L. (1994). Collective Self-esteem Consequences of Outgroup Derogation When a Valued Social Identity is on Trial. **European Journal of Social Psychology**, 24; s. 641-657.
- Brewer, M. B. (2001). Ingroup Identification and Intergroup Conflict: When does ingroup love become outgroup hate? V: Ashmore, R. D., Jussim, L., Wilder, D. (Eds.), **Social Identity, Intergroup Conflict and Conflict Reduction**. Oxford: Oxford University Press, s. 2-41.
- Brown, R. (1999). Socialna kategorizacija in predsodek. V: Ule, N. M. (ur.) **Predsodki in diskriminacije**. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, s. 24-61.
- Bruner, J. S. (1957). On Perceptual Readiness. **Psychological Review**, 64; s. 123-152.
- Coker, D. (2003). Real world of racial injustice. **The Journal of Criminal Law and Criminology**, 93; s. 827-880.
- Coleman, L. M. (1999). Stigma – razkrita enigma. V: Ule, N. M. (ur.) **Predsodki in diskriminacije**. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, s. 198-216.
- Eimas, P. D.; Miller, J. L.; Juszyk, P. W. (1987). On Infant Speech Perception and the Acquisition of Language. V: S. Harnad, (ur.), **Categorical Perception: the Groundwork of Cognition**. Cambridge, Cambridge University Press, s. 161-198.
- Fein, S.; Spencer, S. (1997). Prejudice as a Self-image Maintenance: Affirming the self through derogating others. **Journal of Personality and Social Psychology**, 21; s. 31-44.
- Fiske, S. T. (1993). Controlling Other People: The impact of power on stereotyping. **American psychologist**, 48; s. 621-628.
- Harnad, S. (ur.) (1987). **Categorical Perception: the Groundwork of Cognition**. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hamilton, D. K.; Trolie, T. K. (1986). Stereotypes and Stereotyping: An overview of the cognitive approach. V: Dovidio, J. F.; Gaertner, S. L. (ur.), **Prejudice, discrimination, and racism**. Orlando, Accademic Press, s. 127-163.
- Hampton, J. A. (2001). The Role of Similarity in Natural Categorization. V: Hahn, U.; Ramscar, M. (ur.), **Similarity and Categorization**. Oxford, Oxford University Press, s. 13-28.
- Haslam, S. A. (1997). Stereotyping and Social Influence: Foundations of stereotype consensus. V: Spears, R.; Oakes, P. J.; Ellemers, N.; Haslam, S. A. (ur.), **The social psychology of stereotyping and group life**. Oxford, Blackwell, s. 119-143.
- Hoffman, C.; Hurst, N. (1990). Gender stereotypes: Perception or rationalization? **Journal of Personality and Social Psychology**, 58; s. 197-208.
- Jones, M. (2002). **Social Psychology of Prejudice**. Harlow, Prentice Hall.
- Jost, J.; Mahzarin, B. (1994). The Role of Stereotyping in System-justification and the Production of False Consciousness. **British Journal of Social Psychology**, 33; s. 1-17.
- Kanduč, Z. (1997). Pravo, spolnost in nasilje: kriminološke in viktimološke perspektive. V: Kanduč, Z.; Korošec, D.; Bošnjak, M., **Spolnost, nasilje in pravo**. Ljubljana, Inštitut za kriminologijo.
- Katz, D.; Braly, K. (1935). Racial Prejudice and Racial Stereotypes. **Journal of Abnormal and Social Psychology**, 30; s. 175-193.
- Korobkin, R. B.; Ulen, T. S. (2000). Law and Behavioral Science: Removing the Rationality Assumption from Law and Economics. **California Law Review**, 88; s. 1051-1144.
- Lakoff, R. (1975). **Language and Woman's Place**. New York, Harper Colophon Books.
- Lepore, L.; Brown, R. (1999). Exploring Automatic Stereotype Activation: A Challenge to the Inevitability of Prejudice. V: Abrams D.; Hogg, M. A. (ur.), **Social identity and social cognition**. Oxford, Blackwell, s. 141-163.
- Lippmann, W. (1922). **Public Opinion**. New York, Harcourt Brace.
- Locke, V.; Walker, I. (1999). Stereotyping, Processing Goals, and Social Identity: Inveterate and Fugacious Characteristics of Stereotypes, v: Abrams, D.; Hogg, M.A. (ur.), **Social identity and social cognition**. Oxford, Blackwell, s. 164-182.
- Macrae, C. N. (1989). The Good, the Bad, and the Ugly: Facial Stereotyping and Juridic Judgments. **The police journal**, 62; s. 194-199.
- McGarty, C.; Yzerbyt, V. Y.; Spears, R. (2002). Social, Cultural and Cognitive Factors in Stereotype Formation. V: McGarty, C.; Yzerbyt, V. Y.; Spears, R. (ur.), **Stereotypes as Explanations**. Cambridge, Cambridge University Press, s. 1-15.
- Mitscherlich, A. (1999). K psihologiji predsodkov. V: Ule, N. M. (ur.), **Predsodki in diskriminacije**. Ljubljana, Znanstveno in

- publicistično središče, str. 13-23.
32. Moscovici, S. (2000). **Social representations: explorations in social psychology**. Cambridge, Polity.
 33. Oakes, P. J.; Haslam, S. A.; Turner, J. C. (1999). Politika, predsodki in mit v preučevanju stereotipov. V: Ule, N. M. (ur.), **Predsodki in diskriminacije**. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, str. 62-91.
 34. Petrovec, D. (2003). **Mediji in nasilje: obseg in vpliva nasilja v medijih v Sloveniji**. Ljubljana, Mirovni inštitut.
 35. Plous, S.; Williams, T. (1995). Racial Stereotypes from the Days of American Slavery: A continuing legacy. **Journal of Applied Social Psychology**, 25; s. 795-817.
 36. Reber, A. S. (1995). **Dictionary of Psychology** (2nd Ed.). London, Penguin books.
 37. Rorty, R. (1989). **Contingency, Irony, Solidarity**. New York, Cambridge University Press.
 38. Saladin, M.; Saper, Z.; Breen, L. (1988). Perceived Attractiveness and Attributions of Criminality: What is Beautiful is not Criminal. **Canadian Journal of Criminology**, 30; s. 251-261.
 39. Shibley Hyde, J. (2004). **Half the Human Experience: The Psychology of Women** (6. izdaja). Boston, New York, Houghton Mifflin Company.
 40. Stangor, C. (ur.) (2000). **Stereotypes and Prejudice: Essential Readings**. Philadelphia, Taylor & Francis.
 41. Stangor, C.; Schaller, M. (1996). Stereotypes as Individual and Collective Representations. V: Macrae C.N.; Stangor, C.; Hewstone, M. (1996). **Stereotypes and Stereotyping**. New York, The Guilford Press.
 42. Steele, C. M. (1997). A Threat in the Air: How stereotypes shape intellectual identity and performance. **American Psychologist**, 52; s. 613-629.
 43. Snyder M.; Campbell, B. H. (1980). Testing Hypotheses about other People. **Personality and Social Psychology Bulletin**, 6; s. 421-426.
 44. Šugman, G. K. (2005). Jezik, pravo in moč. **Revija za kriminalistiko in kriminologijo**, 56; s. 32-44.
 45. Tajfel, H.; Forgas, J. P. (2000). Social Categorization: Cognitions, Values and Groups. V: Stangor C. (ur.), **Stereotypes and Prejudice**. Philadelphia, Taylor & Francis, s. 49-63.
 46. Tajfel, H.; Wilkes, A. L. (1963). Classification and Quantitative Judgement. **British Journal of Psychology**, 50; s. 101-114.
 47. Taylor, S. E.; Fiske, S. T.; Etcoff, N. L.; Ruderman, A. (1978). Categorical and Contextual Bases of Person Memory and Stereotyping. **Journal of Personality and Social Psychology**, 36; s. 773-793.
 48. Ule, M. (2000). **Socialna psihologija**. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
 49. Ule, M. (ur.) (1999). **Predsodki in diskriminacije**. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
 50. Watzlawick, P. (1976). **How Real is Real?** New York, Vintage books.

Categorization and stereotyping, and their meaning for criminology

Katja Šugman, LL.D., Assistant Professor, Faculty of Law, Poljanski nasip 2, 100 Ljubljana, Slovenia

Categorization (sorting into categories) is a mechanism which helps reduce the complexity of physical, linguistic, psychological and even physiological stimuli, thus making our interpretations of reality simpler and more predictable, supporting an illusion of stability. As research in the field of perception shows, categorization is a basic and unavoidable cognitive mechanism. Social categorization is of special interest to criminology since it extends to the value judgments we make about people. Since social categorizations are shared and often go unquestioned within a society, they can lead to the creation of stereotypes. Stereotypes as such are beliefs that we hold about individuals only on the basis of the social group or class to which we judge they belong. Among many effects of stereotyping two are of special importance for criminology: attribution effect and tendency to maintain *status quo*. Since in the criminological field we constantly deal with de-privileged/stereotyped individuals and groups, both mechanisms influence the impartiality of judicial decisions and contribute to miscarriages of justice or disproportionate punishment. For example, stereotypical images of what »criminals« are like contribute to mistakes in the identification of suspects; stereotypes about unattractive people also possessing unpleasant personal characteristics enhance the chance of them being convicted or receiving harsher punishment. National, racial or even gender-based stereotypes also play a role in compromising judicial impartiality and increasing the likelihood of disproportionate or inappropriate punishment.

Ključne besede: categorization, stereotyping, criminology, prejudice, sentencing

UDK: 343.9:168.2